

УДК 94(477.83/.86):726.7 "XVIII-XX"
ББК 63.3 (4 Укр)

Клапчук В.М.
(м.Івано-Франківськ)

ЦЕРКОВНІ БУДИНКИ НА ГУЦУЛЬЩИНІ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТЬ

Будівництво церковних споруд на Гуцульщині найширшого розмаху набуло в XVIII-XX століттях. Більшість з них збереглися донині, частина їх перебудовувалась, а на місці зруйнованих наприкінці XIX – на початку XX століть будувались нові храми. Церкви Гуцульщини вирізняються чудовою архітектурою та самобутнім інтер'єром. У статті наводиться перелік церков Гуцульщини, час їх будівництва та освячення. Детально охарактеризовано храми північно-західної частини Гуцульщини.

Ключові слова: Гуцульщина, церква, інтер'єр, архітектура.

Klapchuk V.M.

CHURCHES OF GUZULSHYNA IN XVIII – THE FIRST THIRD OF XX CENTURIES

The building process of churches in Guzulshyna was widely-spread especially in XVIII – XX centuries. Most of them are reserved nowadays, a part of them were restored. The new temples have been built at the territory of ruined churches in XIX- at the beginning of XX centuries. The churches of Guzulshyna are differed by special architecture and original interior. The list of churches in Guzulshyna, data of its builing and blessing processes are available in the article. The temples in nouth-western part of Guzulshyna are characterized in detail.

Key words: Guzulshyna, church, an interior, an architecture.

Будівництво церковних споруд на Гуцульщині велося з часів середньовіччя, найширшого розмаху набуло в XVIII-XX століттях. Більшість з цих церков збереглися донині, частина їх перебудовувалась. Внаслідок трагічних подій (церковні чвари, міжусобні та I Світова війни, селянські бунти, стихії тощо) деякі з церковних будинків були зруйновані і на їх місці наприкінці XIX та на початку XX століть будувались нові храми. Всі храми Гуцульщини вирізняються чудовою архітектурою та самобутнім інтер'єром. Перші письмові згадки про час будівництва церков дуже рідкісні, а тому багато з дослідників датують їх за різними недостовірними матеріалами. Південну та східну частини Гуцульщини займають курортні місцевості (Яремче, Косів, Верховина), які щороку відвідують сотні тисяч туристів та курортників, для потреб яких часто видаються різні путівники. На сторінки цих путівників вкрадається багато неточностей, зокрема таких, що в кривому світлі представляють історію церковних будинків. Ця обставина й стала однією з головних причин дослідження саме цього питання. Воно є актуальним і з іншої причини. Останнім часом церковні будинки

перебудовуються без освідомлення цінності цих архітектурних шедеврів і спотворюються горе-будівничими. Показати роль і місце церковної архітектури та її всевітнє значення покликане це дослідження.

Першими дослідниками церковної архітектури Гуцульщини були Мокловські, які в 1904 році відвідали Делятин та залишили опис місцевої церкви. На жаль, зарахувавши делятинський церковний будинок до типу гуцульських хрестовидних у плані культових споруд, вони проти дійсного стану речей подали її правильний хрестовидний план і, теж помилково, подавши 1790 рік її будівництва, признали її прикладом для спорудження подібних церков на всій Гуцульщині [15, с. 199-208]. Дещо згодом датуванням церковних будинків зайнявся Т.Спіс, але час будівництва третини з них подав неточно [19, с. 46].

Зате лише з позитивної сторони треба оцінити велику двотомну монографію про церкви Галичини, що її на основі кропітких архівних студій та польових обстежень написав М.Драган [4]. В ній він подав наукову класифікацію церковних будинків, які знаходилися в 1930 роках у Галичині.

В післявоєнних роках про деякі церковні будинки Гуцульщини писали Г.Логвин [6], І.Могитич [7] та Д.Гоберман [3]. Не торкаючись архітектурної характеристики церков, яка повністю заслуговує на увагу й позитивну оцінку, хочемо торкнутися їхнього помилкового датування спорудження деяких культових об'єктів.

Першим у післявоєнних роках про церкви писав Г. Логвин [6]. Було б все гаразд, коли б він не робив при цьому ліричних екскурсів у, на його думку, легендарне, а в дійсності зовсім інше минуле деяких історичних осіб. Так не можна згодитися з тим, що Мочерняк з Ворохти був легендарним опришком, чи народним повстанцем [6, с. 158], бо йому в кінці XVIII та на початку XIX століття належало майже половина полонин та пасовиськ у долині Пруту; він саме носився з думкою про приборкання ватажка опришків О.Довбуша й за це був ним вбитий. Не можна не опротестувати також слова про те, що Ворохта належала до найстаріших сіл Гуцульщини та що церква Різдва Богородиці була збудована в XVIII столітті, бо ж до кінця XVIII століття ще не вдалося виявити жодної документальної згадки про Ворохту. Ворохта тоді ще була безіменним присілком Микуличина, де проживало лише декілька родин, в тому числі під першим номером був будинок родини Мочерняків [41, с. 45].

До XVIII століття відносить Г.Логвин і будівництво церкви в Татарові, але фактично першу татарівську церкву побудовано лише в 1870 роках. Можна теж не згоджуватися у тому, що микуличинська дзвіниця походить з 18 століття, бо саму церкву поряд з нею побудовано лише в 1868 році. Не можна датувати XVII-XVIII століттями й церкву в Ямній [6, с. 159-162], перші згадки про яку є лише з першої половини XIX століття. Обґрунтування своїх тверджень наведемо далі при огляді історії церковних будинків у кожній місцевості зокрема.

Дещо пізніше свій путівник по Гуцульщині опублікував Д.Гоберман [3, с. 131-138]. Він теж допустив ряд помилок і неправильного датування будівництва деяких церковних будинків. Так, він висловив думку про те, що Яремче виникло в 1895 році, тоді як перша згадка про нього походить з 1787 року [38, с. 36], а окремим селом воно стало у 1910-1911 роках [12; 13]. Допустився він неточності і в імені майстра Яворського, який збудував у Дорі церкву Студитів.

Щодо часу спорудження церков у Ямній, Татарові та Ворохі, він допустив ті ж неточності, що й Г.Логвин, а крім того подав рік спорудження церкви в Микуличині 1856, хоч над входом до неї великими цифрами вказана інша, підтверджена всіма документальними матеріалами, дата – 1868 [3].

Та ще більші неточності присутні у статті І.Могитича [7, с. 97-107]. Надаючи статті наукового вигляду, автор без найменшого сумніву в своїй правоті, але й рівночасно без підтвердження документами, став датувати будівництво церков не століттями, а точними, на його думку, роками. Зробив це зовсім незвичним для наукових статей прийомом, – навів ці дати в підтекстових посиланнях, де дослідники подають історичні джерела. Він просто придумав для будівництва церкви в Ворохті 1615 рік, в Делятині – 1620-1630 роки, причому, першу з них заставив перекочувувати в 1780 році з Яблуниці, а другу – в 1790 році з урочища Луги під Посіч, де її, напевно, в 1912 році перебудували. Як і Мокловські, подав неправильний план церкви в Делятині [7, с. 98-99].

Перш ніж приступити до написання цього матеріалу, довелося виявити й опрацювати багато архівних документів з 17-18 століть, а також шематизмів з 1836-1935 років, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові, в фондах Львівського музею українського мистецтва, Івано-Франківського обласного державного архіву тощо. Корисними були теж кадастрові карти окремих сіл Делятинщини з 1847 року.

Особливо хочеться відзначити важливість таких джерел, як книги генеральної візитації церков Львівської архидієцезії з 1740-1754 років [22; 23], документи маєткового стану церков з 1798-1819 років [42-46] та шематизми парохій Львівської архидієцезії з 1887 року [18, с. 134-144], які частково використав лише М.Драган, а інші дослідники церковної архітектури Карпат, чи лише Гуцульщини, навіть їх не згадали.

Нижче наведемо кадастр церковних храмів Гуцульщини [9; 10] (табл. 1):

Таблиця 1.

Церкви Гуцульщини.

Деканат	Парохія	Храм		
		Назва	Рік будівництва	Рік освячення
Косівський	Барвінків	Святого о.Миколая	1867	1867
Косівський	Білоберізка	Покрови П.Д.М.	Дерев'яна, 1839	1839
Косівський	Довгополе	Святого Михаїла	Дерев'яна,	1872
Косівський	Жаб'є Ільця	Святої Трійці	Дерев'яна, 1881	1900

Косівський	Жаб'є Слупейка	Успіння П.Д.М.	Дерев'яна, біля 1800	Біля 1800
Косівський	Кобаки	Воздвиження Чесного Хреста	1852	1852
Косівський	Косів	Святої Трійці	Спалена 1912, будується 1931	
Косівський	Косів Старий	Успіння П.Д.М.	Дерев'яна	
Косівський	Москалівка	Святого Василя Великого	Дерев'яна, 1895	1900
Косівський	Красноїлля	Святих Апостолів Петра і Павла	Дерев'яна, 1843	1872
Косівський	Криворівня	Різдва П.Д.М.	Дерев'яна, біля 1718	1719
Косівський	Кути	Святої Трійці	Мурована, 1833	1833
Косівський	Кути старі	Покрови П.Д.М.	Мурована, 1882	1901
Косівський	Рожен Великий	Святого Дмитрія	Дерев'яна, 1895	1900
Косівський	Розтоки	Святого Михаїла	Дерев'яна, 1901	1902
Косівський	Річка	Святого Василя	Дерев'яна, 1896	1900
Косівський	Рибне	Воскресіння Христового	Дерев'яна, 1870	1870
Косівський	Смодна	Святих Якима і Анни		
Косівський	Соколівка	Зіслання Святого Духа	Дерев'яна, 1866	1900
Косівський	Тюдів	Введення П.Д.М.	1900	1902
Косівський	Ферескуля	Святого Михаїла		1829
Косівський	Хімчин	Святого Архистратига Михаїла	Дерев'яна, 1868	1915
Косівський	Яворів	Святої Трійці	Дерев'яна, 1927	1927
Косівський	Ясенів Горішний	Святої Трійці	Дерев'яна, 1882	1900
Надвірнянський	Білі Ослави	Зачаття П.Д.М.	1746	
Надвірнянський	Білі Ослави	Святого Дмитрія	1835	
Надвірнянський	Битків	Успіня П.Д.М.	Дерев'яна, 1860, відновлена 1894	
Надвірнянський	Ворохта	Різдва П.Д.М.	20 ст.	
Надвірнянський	Делятин	Різдва П.Д.М.	Дерев'яна, 1785, розширена і перебудована 1894-1902	
Надвірнянський	Дора	Святого Михаїла	Перебудована в 1844	
Надвірнянський	Заріччя	Благовіщення П.Д.М.	Дерев'яна, 1909, спалена 1916	1910
Надвірнянський	Зелена	Святого Дмитрія	1796	
Надвірнянський	Микуличин	Святої Трійці	Дерев'яна, 1868	1868
Надвірнянський	Надвірна	Благовіщення П.Д.М. (перенесена	В кінці 18 ст., відновлена 1898,	

		з Скиту Манявського) Покрови П.Д.М.	згоріла 1914 1835	1835
Надвірнянський	Пасічна	Святої Параскевії	Дерев'яна, 1764, нова – 1925	1764
Надвірнянський	Пнів	Непорочного Зачаття П.Д.М.	Дерев'яна, 1910	
Надвірнянський	Татарів	Святого Дмитрія	18 ст.	
Надвірнянський	Яблуниця	Святого Іллі	Дерев'яна, 1895, під час I світової війни завалена, відбудована 1919	
Надвірнянський	Яремче	Івана Милостивого	18 ст.	
Пістинський	Акришори	Святого Дмитрія	Дерев'яна, 1899	1899
Пістинський	Баня-Березів	Святого Петра	Дерев'яна, 1893	1893
Пістинський	Березів Вижний	Вознесіння Христового	Дерев'яна, 1898	1898
Пістинський	Брустури	Вознесіння Христового	Дерев'яна, 1785	1786
Пістинський	Космач	Святих Апостолів Петра і Павла	1906	1906
Пістинський	Люча	Вознесіння Христового	Дерев'яна, 1844	1844
Пістинський	Микитинці	Воздвиження Чесного Хреста	Дерев'яна, 1859	
Пістинський	Молодятин	Успіння П.Д.М.	Дерев'яна, 1895	1896
Пістинський	Печеніжин	Святого Михаїла	Дерев'яна, 1870	1871
Пістинський	Пістинь	Благовіщення П.Д.М. <i>Успіння П.Д.М.</i>	Дерев'яна, 1861 <i>Дерев'яна, 1858</i>	1861 <i>1858</i>
Пістинський	Рунгури	Святого Михаїла	Дерев'яна, 1810	1810
Пістинський	Уторопи	Святого Михаїла	Згоріла 1899, побудована 1929	
Пістинський	Шешори	Святої параскевії	Дерев'яна, 1874	1874
Сучавський	Вижниця	Святих Петра і Павла	Дерев'яна, 1869	
Сучавський	Путила	Святого о.Миколая	Дерев'яна, 1862	1900

І.Могитич [7] класифікував деякі церкви Гуцульщини за методикою М.Драгана [4], проте, як вже зазначалось, допустився чисельних помилок у датуванні та назвах храмів (населені пункти прив'язуємо до сучасного адміністративно-територіального поділу) (табл. 2):

Таблиця 2.

Класифікація церков Гуцульщини [7].

План у вигляді рівностороннього хреста		
План утворений перетином двох прямокутників	Різдва	Ворохта Яремчанської міської Ради
	Петропавлівська	Ясиня Рахівського району

План з розширеним центральним зрубом	Різдва	Делятин Надвірнянського району
	Михайлівська	Дора Яремчанської міської Ради
План у вигляді хреста з дещо укороченими боковими раменами		
План утворений перетином двох прямокутників	?	м.Яремче
План з розширеним центральним зрубом	Преображенська	Лоева Надвірнянського району
	Струківська	Ясиня Рахівського району
План з короткими боковими раменами		
План утворений перетином двох прямокутників	Анни	Бистрець Верховинського району
План з розширеним центральним зрубом	Дмитрівська	Татарів Яремчанської міської Ради
	Троєцька	Микуличин Яремчанської міської Ради
План з дещо укороченими боковими раменами та видовженим бабинцем		
З прямокутними в плані раменами	Успенська	Пістинь Косівського району
	Іванівська	Зелена Верховинського району
План з короткими боковими раменами і видовженим бабинцем чи вітварем		
План утворений перетином двох прямокутників з прямокутними в плані раменами	Параскеви	Космач Косівського району
	Богородиці	Криворівня Верховинського району
З трьома багатограними раменами	Василівська	Підзахаричі Путивльського району

Огляд церковних споруд вестимемо за матеріалами з північно-західної частини Гуцульщини в алфавітному порядку місцевостей (дані з іншої території, особливо з Закарпатської та Буковинської Гуцульщини практично відсутні або дуже узагальнені).

Білі Ослави

Церква Зачаття Богородиці. Як подає генеральна ревізія з 1740 року, дерев'яна церква, що мала бути побудованою 1648 року, тоді знаходилася в стані руїни [22, с. 151]. На її місці в 1749 році побудовано нову церкву, яку вже в 1832 році перебудовано й то мабуть, у значні й мірі, бо в 1833 році знову її благословлено [18, с. 134]. Цей церковний будинок зберігся донині. Він належить до типу споруд з хрестовидним планом та 5 просторами всередині. Центральний простір має форму квадрата, а бокові – прямокутників. Два з тих прямокутників більших розмірів, довгою віссю орієнтовані по осі будинку, а два менші, ніби зредуковані рамена, прибудовані до центрального простору справа та зліва.

Церква святого Дмитрія. Вперше на тому місці згадана з 1736 року, але

крім того, що вона була збудована з дерева й мала гонтове покриття, невідомо нічого [22, с. 162]. На зміну їй в 1835 році побудовано нову церкву, що збереглася донині [18, с. 134]. В плані вона має вид хреста з п'ятьма просторами. Центральний простір має форму квадрата, а чотири інші – однакових прямокутників, що прибудовані до квадрата короткими кінцями. З уваги на це церква в плані ідеально хрестовидна, що й показано на плані села з 1847 року [51, с. 20]. Церква належить до одноверхих, де над нижнім чотирибічником центрального простору піднімається восьмибічний бані. Дах церкви покритий металом.

Ворохта

В XVIII столітті при описі границь села Яблуниці згадане урочище Дворонахти [40, с. 22], але чи це була Ворохта невідомо. Вперше «*pastwisko gromadzkie Worochta bagnista i laka w Worochcie*» площею в 22 морги згадані в 1819 році [41, с. 43-44]. Про існування церковного будинку у Ворохті перші дані є з 1839 року. Згадано, що до ворохтянської церкви в самій Ворохті та в близькому Татарові, де ще тоді церкви не було, в 1839 році належало 350 осіб [18, с. 82].

Заслуговує на увагу та обставина, що в шематизмі згадана не церква (*ecclesia*), а «*capella ad Nativitatem B.V.Mariae*», тобто каплиця [18, с. 82]. На плані села з 1847 року церковний будинок показаний не в формі хреста, а в формі прямокутника [52, с. 107]. Це дає підставу припустити, що, хоча у Ворохті й знаходилася церква від 1830 років, то, проте, не та, що збереглася донині. Про дату спорудження хрестовидного в плані церковного будинку в Ворохті, який зберігся донині, невідомо нічого.

Характерно, що в плані маючи п'ять просторів та хрестовину форму, церква Різдва Богородиці, як мало по других селах, складається з усіх п'яти прямокутників [4, с. 63]. Причому, навіть центральний її простір має прямокутну форму. З цього виходить, що з первісної каплиці прямокутної форми дотепер збереглися лише частини її стін, до яких відтак, десь біля 1847 року, добудовано ще 4 простори у вигляді укорочених рамен. М. Драган відніс церковний будинок Різдва Богородиці у Ворохті до типу одноверхих, де над нижнім чотирибічником розташований восьмибічний бані [4, с. 104].

В 1930 роках у Ворохті побудовано нову хрестовидну в плані церкву з 5 банями, покритими металом в два, ніби розташовані на шаховій дошці, кольори [5].

Горішній Майдан

Церква мала бути десь вже в середині XVIII століття, оскільки ґрунти для неї були затверджені офіційним документом з 1756 року. На зламі XVIII та XIX століть писалося, що в селі «*ecclesia est lignea, bona, scandulis tecta*» [44, с. 7]. Як виходить з карти села з 1847 року, в плані вона мала форму прямокутника [50, с. 184]. Нову церкву в честь святого Миколая побудовано в селі 1877 року [18, с. 141]. В 1905 році вона згоріла і на її місці виставлено новий церковний будинок в 1906 році [9, с. 154]. Зберігся донині. В плані –

хрестовидний, з дещо видовженим бабинцем. Має один купол. Дах, купол й стіни покриті металом.

Делятин

Перша безпосередня згадка про священників походить лише з 17 століття. Тоді, в 1645 році, згадано священника Андрія Намісника, якого феодали Белзецькі в домашній війні між собою заставили командувати артилерією та виступати в ролі парламентаря [14, с. 92]. Наступниками Намісника в 1671 році був його син [36, с. 1546-1550], а в 1686 році – Малюга [34, с. 388-398]. Як виходить зі співставлення текстів документів з другої половини 17 століття та деяких переказів старожилів, в княжих часах церква, повинна була знаходитися в городі на південно-західному виступі гори Вільхівець. Про розташування церкви в 14-16 століттях можна висловлювати лише приблизні припущення, підтвержені лише на дуже непевних доказах [5]. Церква тоді могла стояти або на тому урочищі Погребнича, що тепер зветься Ксьондзовим городом, або на місці сучасної церкви. На користь першого припущення говорить сама назва невеликого урочища, розташованого в протилежному кінці Погребнича до того, де знаходився панський замок та костел [14, с. 92; 39, с. 37]. В користь другого припущення говорить переказ про те, що колись при земляних роботах біля сучасної церкви знаходили рештки давніх захоронень.

Десь між 1671 та 1686 роками в результаті повені поблизу Делятина утворилось село Межиріччя, до якого потрапили і священник Малюга, і його резиденція та церква [34, с. 388-398; 36, с. 1546-1550].

В силу таких обставин делятинці, що залишилися без своєї церкви, змушені були побудувати собі церкву, цим разом на тому місці, де вона стоїть тепер [18, с. 141]. Це могло статися десь наприкінці XVII та на самому початку XVIII століття, бо в 1754 році делятинська церква вже була старою. Доказом того, що місцем її розташування було правобережжя р.Любіжня, свідчить замітка в документі з 1754 року про те, що Ксьондзів город, або тоді ще просто левада, знаходилася «*na gorge za rzeka Lubiznia przeciwko cerkwi*» [23, с. 442-443].

В 1785 році доволі вчений та енергійний парох Х.Горбачевський побудував нову церкву. Про ту дату будівництва церкви говорять всі доступні нам джерела – архівні документи та шематизми [18, с. 136; 8, с. 169]. В одному зі збережених дотепер документів з 1803 року сказано, що «*cerkiew pod tytulem Nativitatis B.V.Variae z drzewa na fundamentach murowanych pod dachem gatowym kosztem gromadzkim nowowystawiona*» [42, с. 4]. На карті Делятина з 1847 року вона має в плані форму не грецького, як це вважали Мокловські [20, с. 205] та показує І.Могитич [1, с. 98], а латинського хреста з відносно вузьким, але досить видовженим бабинцем [47]. В шематизмі з 1887 року сказано, що весь іконостас нової церкви був виготовлений в 1738 році, а на деяких образах їх пізніші реставратори написали, що «сей іконостас знова малованы року 1737 а поновленій года

87», тобто 1887 [18, с. 137].

Церква підлягала кільком перебудовам, зокрема в 1894, 1902 та в 1911-12 роках, підчас яких поширено та продовжено бабинець, а також перекрито і її металом [9]. В результаті перебудов церква втратила свій первісний вид, що відмічено Д.Гоберманом: «церковь отличает стройная композиция, достигаемая приподнятым барабаном и суженными крыльями с высокими над ними фронтонами. Ценный памятник, к сожалению, попорчен позднейшими пристройками, дощатой обшивкой стен, железной кровлей, за которыми скрыт первоначальный облик здания» [3, с. 132].

Добротів

В 1623 року в селі побудовано замок з костелом та церквою [33, с. 16]. Перша письмова згадка про священника походить з 1671 та 1700 років [36, с. 1546-1550; 37, с. 2028-2035]. В 1740 році про церковний будинок написано таке: «cerkiew pod tytułem wniebowzięcia Najswiętszej Panny Maryi drewniana, dranicami per modum szopki» [22, с. 164]. Незабаром побудовано нову церкву, вже значно більшу, правдоподібно прямокутну «o jednej kopule» [23, с. 443-444; 48, с. 132]. В 1801 році церкву переведено в ранг філії ланчинської парохії [8, с. 172]. В 1895 році на місці старої побудовано нову церкву [9, с. 151], яка збереглася донині.

В плані церква хрестовидна з прикороченими боковими раменами та дещо видовженим бабинцем. Центральний простір складається з чотирибічника, над яким підноситься низький восьмибічник. Стрімка баня посаджена майже на висоті гребеня дахів бокових просторів. Покриття церкви та стін з металу.

Дора

Церква, мабуть, була збудована ще в 17 столітті, бо в 1740 році знаходилася в стані руїни [22, с. 161]. Скоро після цього в селі збудовано нову церкву, що виглядала «per modum szopki» [23, с. 445].

Нова церква в честь Чуда Святого Михаїла в Дорі стала до ладу в 1844 році [18, с. 137; 8, с. 170]. Вона збереглася тут до сьогодні, лише первісне покриття гонтами замінено відтак металом. Належить до типу одноверхих церков з хрестовидними планами. М.Драган відніс її до невеликої групи церков з п'ятьма квадратними просторами, серед яких центральний простір виділяється своїми значно більшими від інших розмірами. Верх церкви комбінований і складається з чотирибічника та восьмибічника [4, с. 104-105].

В Дорі є ще церква святого Іллі (монастир отців Студитів), що збудована коштами директора гімназії в Львові І.Кокорудза (1857-1933) в 1933-1935 роках. Будували її місцеві майстри й у тому числі мешканець Шевелівки І.Яворський (1905-1980) за проектом, який склав архітектор на бажання жертводавця на основі бойківських церков. Інтер'єр церкви методом випалювання оформив директор школи в Дорі І.Свищук (1885-1944) [25]. Д.Гоберман писав про неї так: «Этот наиболее поздний памятник деревянной культовой архитектуры, формами напоминающий трехверхие храмы Львовщины... привлекает прихотливым силуэтом ступеньчатых верхов,

добротной рубкой стен, сильными выносами бревен, поддерживающими навес. Страдая незавершенностью объемной композиции, памятник все же свидетельствует о высоком мастерстве его создателей [3, с. 136].

Заріччя

Священик у селі вперше згаданий 1700 року [37, с. 2028-2035]. Під час генеральної ревізії в 1754 році про церковний будинок записано: «cerkiew sub titulo Anutiationis Bmae Mariae Virginis drewniana... wystawiona o iedney kopule średniey, od kogo benedykowana nie pamietaja... Obrazow namiestnych na blatach drewnianych cztery prsystoyney roboty malarskiey». До церкви належало 80 парохіян [23, с. 441]. Після знесення старого, в 1789 році побудовано новий церковний будинок, а роком пізніше його посвячено [18, с. 143; 8, с. 170]. В плані церква мала форму хреста. Центральний простір та бічні рамена мали прямокутну форму, а захрестія та бабінець – квадратну [49, с. 155].

В 1909 році зарічани побудували нову церкву, але під час першої світової війни в 1916 році вона згоріла [9, с. 150; 10, с. 101]. Протягом міжвоєнних 1920-1930 років богослужіння в Заріччі відправлялися в каплиці.

Красна

Парохія в селі згадується з початку XVIII століття. Під час генеральної ревізії 1740 року в селі діяла «cerkiew tituli Nativitatis Bmae Virginis Mariae drewniana, dawna, pod gontami, erygowana sumpter na gruncie... 1717». Дещо згодом, у 1754 році, подано трохи детальнішу характеристику цього церковного будинку, а саме: «cerkiew... drewniana o trzech kopulach w gore wuprowadzonych wystawiona» [22, с. 157; 23, с. 445]. Красна належала до тих місцевостей, де найдавніше зустрічаються церкви з трьома верхами.

Пізніша церква в Красній побудована за одними даними 1820 [8, с. 171], а за іншими, – 1850 року [18, с. 139]. Як виглядала – невідомо.

В 1910 році краснянці побудували нову церкву, яка збереглася під час обох світових війн, але була спаленою в 1960-х роках. Як виходить зі старих фотографій, вона в плані була хрестовидною, мала 5 просторів та 5 верхів. Центральний простір був найбільшим, мав форму квадрата, а до нього були прибудовані три менші квадратні простори головної частини церкви та прямокутний бабінець, менші квадратні простори мали зрізані зовнішні кути. Центральний простір складався з чотирибічника та доволі високого восьмибічника з круглими вікнами, перекритого восьмисхилим куполом з маківкою. Бічні верхи менші від центрального, побудовані над п'ятисхилими дахами захрестія та бокових рамен і бабинця. Церква була покрита металом [9, с. 151; 26, с. 36].

Кубаївка

Потреба будівництва церкви з'явилася в міжвоєнних роках. М.Княгиницький подарував під церкву невелику ділянку землі й на ній 18 червня 1933 року, при участі парохів з Саджавки, Глинок та Товмачика, закладено кутовий камінь під будову [27]. Через пару років церкву закінчено, має вона вигляд прямокутної в плані споруди з двосхилим дахом та

невеликою маківкою.

Ланчин

Священик у Ланчині був уже 1579 року [21, с. 104]. За даними генеральної ревізії з 1754 року в Ланчині знаходилася «cerkiew sub titulo Assmptionis Bmae Mariae Virginis drewniana, nalezyta na groncie o trzech kopulach w gore wuprowadzonych wspaniale wystawiona» [8; 18; 23, с. 440]. В 1803 році вона потребувала ремонту [43, с. 6], але все-таки простояла до початку 20 століття, коли в 1906 році її замінили новим церковним будинком [9, с. 151]. Та функціонувала вона недовго, бо згоріла під час першої світової війни й у 1922-1925 роках довелося будувати нову церкву, тепер уже Архангела Михаїла [10, с. 102]. Вона збереглася донині. В плані має форму видовженого хреста. Зовнішній її вид дуже незвичний для цих країв, оскільки крім головного верха над центральним простором (який, до речі має своєрідну комбінацію чотирибічників з восьмибічниками), церква має не менший від головного верх над бабинцем. Будинок покритий металом [5].

Лосва

Першу церкву в селі побудували в 1835 році [18, с. 141]; вона збереглася донині. В плані має форму правильного грецького хреста. Складається з п'ятьох просторів квадратної форми. Центральний простір за розмірами найбільший; над ним піднімається одинокий верх будинку, назагал невеликої висоти з доволі пологими восьмихилувими куполами. Елементи архітектури скомпоновані дуже гармонійно, компактно.

Лосвська церква належить до найкращих пам'яток культової архітектури, уступаючи місце лише церкві в Ямній.

Луг

Село звернуло на себе увагу церквою, яку в 1911 році побудував за своїм проектом місцевий майстер В.Турчиняк (1864-1939). В плані вона хрестовидна, мала 5 просторів та 5 верхів. Протягом 1912 та 1935-36 років В.Турчиняк оформив у церкві престоли, іконостас, кіот, проповідальницю та низку образів. В кінці 1930-х років церкву, як особливий пам'ятник культури, відвідали тисячі шанувальників нашого мистецтва; для них писалися двомовні путівники [28]. В 1950 роках будинок церкви розібрано, а більшість елементів інтер'єру передано до церков у Биткові та Делятині.

Любіжня

Присілок Делятина, де в 1907 році місцевий селянин Боднарук поставив Хрест, а в 1909 році побудував каплицю. В плані вона прямокутна, має двосхилий дах з маківкою, покрита металом [5].

Микуличин

Священик у Микуличині згадується в 1700 році [37, с. 2028-2029]. Про першу церкву в матеріалах генеральної ревізії з 1740 року сказано: «cerkiew tituli Spiritus Sancti drewniana, pod dranicami, reperowana staraniem parochyan, iak dawno wystawiona nie pamietaiia» [22, с. 151]. Скоро після того в Микуличині побудовано нову церкву, про яку під 1754 роком записано таке:

«cerkiew...drewniana, niedawno zbudowana... wystawiona o iedney kopule w gore wyprowadzoney, gatami pokryta» [23, с. 444]. В 1803 році сказано, що «cerkiew pod tytulem S-go Ducha z drzewa rzniatego calkiem struktura krzyzowa wystawiona na fundamentach z kamienia polozinych pod dachem gatowym» [45, с. 11]. Згадана церква, як розказують перекази та показано на карті села з 1847 року була розташована на цвинтарі, вище Фальчі, між Чемегівським Прутцем та гостинцем з Делятина до Яблуниці [53, с. 19].

Нову церкву побудовано в 1868 році [8, с. 172; 18, с. 140].

М.Драган відніс микуличинську церкву до типу хрестовидних у плані споруд з п'ятьма просторами: три з них, розташовані по головній осі, квадратної форми, а бокові – зредуковані до прямокутників. Центральний простір за розмірами значно перевищує інші простори й складається з одного чотирибічника та двох восьмибічників. Проте, з уваги на непропорційно широкі простори та слабо похилі дахи й шатро верха над центральним простором, роблять враження отяжілої, ніби придавленої згори споруди [4, с. 104-105].

На цій особливості микуличинського церковного будинку наголосив і Д.Гоберман, пишучи: «Хотя формы памятника идентичны традиционным, его архитектурный уровень невысок, и в этом прежде всего повинны необыкновенные размеры здания. Формы... церкви, представляющей как-бы увеличенное воспроизведение старых образцов, тяжелы, традиционный облик гуцульского храма здесь лишен свойственных ему в прошлом теплоты и поэтичности» [3, с. 137].

Г.Логвин дав дуже високу мистецьку оцінку лише дзвіниці, заслужено називаючи її скромним маленьким шедевром, який створила рука виключно талановитого майстра [6, с. 160].

Поляниця

Мешканці села першу церкву побудували в 1876 році [18, с. 168]. Відтак нову церкву спорудили в 1912 році [10, с. 105]. Вона має в плані форму видовженого хреста за рахунок сильно зредукованих бокових просторів. Крім центрального верха незвичної для краю форми (перевернутої вверх дном макітри), поляницька церква має ще два надмірно виструнчені куполи над захрестієм та бабинцем [5].

Саджавка

Про одну з найстаріших церков, яка мала бути побудована в 1758 році [9, с. 155], під 1803 роком записано: «cerkiew pod tytulem Protectionis B.V. Mariae calkiem drewniana u na takowych ze fundamentach kosztem gromadzkim novo gatami robyta» [46, с. 8]. Детальнішого її опису не маємо й лише на основі не перевічених переказів можемо віднести її до хрестовидних споруд з трьома верхами. Простояла вона до початку 20 століття. Нову хрестовидну в плані церкву з п'ятьма верхами в 1909 році закінчив будувати [10, с. 104] зять письменника М.Устияновича та швагер маляра К.Устияновича Сидір Бобикевич, що славився своїми демократичними поглядами, любив музику та

зі своєю дружиною був приятелем письменниці О.Кобилянської [29-31]. П'ятиверха церква в Саджавці була першою спорудою такого типу в регіоні. Церква з 1909 року збереглася донині.

Татарів

Свою церкву мешканці Татарова побудували вперше в 1876 році [17, с. 186]. Про цю подію в одній з газет написано так: «Князь Іоаннъ Лихтенштейнъ, имъющій уже отъ 20 лѣтъ право охоты въ камеральныхъ лѣсахъ въ Ворохтъ і Татаровъ на Прутъ, построилъ для мѣстного населения церковь въ Татаровъ... Построилъ ю по собственному плану архитекторъ Фр.Мончинскій изъ Кракова, сохраняя характеръ гуцульскихъ церквей... Раскрасилъ церковь артистъ-живописецъ Машковскій тоже изъ Кракова. Тотъ придерживался строго гуцульскихъ узоровъ» [2].

Треба додати, що татарівська церква була спроектована не за кращими зразками гуцульської архітектури, а лише в менших розмірах повторила форму недавно перед тим збудованої церкви в Микуличині з усіма її недоліками. Не диво, що Г.Логвин лише побіжно згадав, що «баня ... центрального нефа глибоко спрятана между коньками кровельныхъ боковыхъ срубов, какъ будто она испугалась высокихъ горъ и грозныхъ ветровъ» [6, с. 160], а Д.Гобермаи писав про неї так: «памятникъ в Кременцахъ характеренъ широкимъ низкимъ барабаномъ, словно придавленнымъ распластаной пирамидой шатра» [4, с. 138]. Ні один з мистецтвознавців не знайшов жодного слова похвали цьому церковному будинку.

Чорний Потік

Церква в селі була вже в 1648 році [35, с. 206-211]. В 1803 році село приєднано до парохії в Білих Ославах [18, с. 134]. Про старі церковні будинки в селі відомості не збереглися. Правда, Т.Спіс датував одну з них 1764 роком, але достовірність цієї дати нічим не підтверджена [19, с. 46]. Не вдалося встановити також вік сучасного церковного будинку.

Чорні Ослави

У 18 столітті село мало свою церкву, священика й парохію, яку в 1803 році прилучили до парохії в Білих Ославах. Про старі церковні будинки в Чорних Ославах не знаємо нічого. Сучасна церква збудована в 1885 році [18, с. 134]. Вона належить до хрестовидних у плані споруд з одним верхом. Покрита металом.

Яблуниця

Парохія була створена в 1765 році. Про одну з найстарших церков святого Іллі, яку збудовано в 1868 році, знаємо лише, що вона була дерев'яна [18, с. 134]. На її місці в 1895 році збудовано нову, також дерев'яну церкву [9, с. 157], яка у впертих боях у селі під час першої світової війни була завалена. В 1919 році цю церкву відбудовано й у 1927 році покрито металом [10, с. 105]. Церква має в плані вид дуже видовженого хреста з однаковою довжиною захрестія та бабинця й дуже зредукованими боковими просторами. Існуючий один верх посаджений дуже низько й незграбно по довгій осі будинку [5].

Ямна

Священика й парохії не мала ніколи, але під 1754 роком в ній знаходилася невеличка «cerkiew sub titulo SSM Trinitatis... dranicami pokryta» [23, с. 446]. Від початку 19 століття в Ямній фігурує церква святого Йоана Милостивого [10, с. 105]. Сучасний церковний будинок за різними джерелами споруджений 1840 року. Належить до хрестовидних у плані споруд з п'ятьма прямокутними просторами та з одним верхом, покрита гонтами [5]. Представляє собою шедевр гуцульської церковної архітектури, не диво, що вже на початку 20 століття звернули на неї увагу різні діячі культури та мистецтвознавці. Так у 1900 роках низку теплих слів присвятив їй поет В.Щурат (1871-1948) [11], а в 1920 роках неодноразово замальовував її маляр О.Новаківський (1872-1936) [32]. Коротко схарактеризував її в 1930-х роках мистецтвознавець М.Драган [4, с. 63, 104]. В післявоєнних роках мистецтвознавці багато наплутали. Почалося з того, що Г.Логвин церкву в Ямній назвав Михайлівською та описав її, маючи перед собою не ямненський шедевр, а церковний будинок з Дори [6, с. 162]. Д.Гоберман ямненську церкву теж назвав Михайлівською, але попри цю помилку дав точну характеристику споруди з Ямній. Він писав: «Небольшое сооружение с укороченными боковыми крыльями привлекает удивительной слаженностью форм и изяществом силуэта». А дещо далі про баню церкви: «...высотная часть... свободно вознесена над крышами и воспринимается во всей полноте своих объемных форм» [4, с. 137].

Яремче

В 1911 році мешканці села побудували церкву [9, с. 149]. Вона належить до хрестовидних, п'ятипростірних одноверхих споруд. Покрита металом.

На основі наведених вище аналітичних даних можна зробити декілька висновків, що важливі не лише для цієї частини Гуцульщини, але й для всієї Східної Галичини.

За три останні століття зафіксовано 57 церковних будинків, або в середньому по 2,5 на кожну з тих місцевостей, де вони збереглися донині. Понад 35 % з них мали форму, що на основі документів не вдалося визначити. Це були найстаріші церкви з XVIII та частково з першої половини XIX століть. Решта 37 церков належали до типу (табл. 3):

Таблиця 3.

Класифікація церков північно-західної частини Гуцульщини.

Форма споруди	Кількість	%
Прямокутні в плані невеличкі споруди	5	14
Хрестовидні споруди:		
Одноверхі	23	62
Триверхі	5	14
П'ятиверхі	4	10

Звичайно, в малих місцевостях і колись (Ворохта, Добротів, Дора), і тепер (Кубаївка, Любіжня) церковне будівництво починалося зі спорудження малих

за розмірами та примітивних за формою прямокутних у плані опок. В більших селах, як правило, будувалися вже хрестовидні церкви. Найстаріші хрестовидні церкви з одним верхом зафіксовані в XVIII, а поширилися в XIX століттях, насамперед, в гірській та прилеглій до неї частині Надпруття (1749 – Білі Ослави, 1750-і – Микуличин, Добротів, 1754 – Заріччя, 1785 – Делятин, 1735 – Білі Ослави, Лоева, 1840-і – Ямна, 1844 – Дора). На рівнинних просторах долини Пруту в 16 столітті з'явилися триверхі церковні будинки (1716 – Ланчин, 1717 – Красна, 1758 – Саджавка).

Такий стан тривав до початку 20 століття, коли в рівнинних селах на місці одної й триверхих церков стали до ладу п'ятиверхі церкви (1909 – Саджавка, 1910 – Красна, 1911 – Луг).

Лише в 1930-х роках відбулися деякі зміни в будівництві церков. Тоді в Дорі побудовано двоверхий бойківський храм, а в Ворохті зведено нову п'ятиверху церкву.

Як нам здається, форми церков з XVIII століття були перейняті з готових зразків по містах. Місцеві майстри при будівництві використовували лише свій досвід, набутий при спорудженні бідніших сільських хат методом пізнішої прибудови до однієї кімнати з навислим над входом верхом ще сіней та другої кімнати. Крім того, спорудження шатра над восьмибічником центрального простору церкви полегшувалось з уваги на те, що місцеві майстри вміли будувати восьмибічні колиби з восьмихилими дахами.

Щодо появи тут три- та п'ятиверхих церков, дозволимо собі висловити одне припущення. Відомо, що багато таких церков були відомі на Придніпрянщині, куди наші солевози доставляли мажі з сіллю. Там вони облюбували собі невідомі на Прикарпатті величні споруди й на їх замовлення місцеві, чи запрошені майстри, стали будувати подібні об'єкти за придніпрянськими зразками. Думається, що не випадково на одній чумацькій мажі, яку з Березова передали для Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини, вирізьблена картина саме багатоверхої, високих пропорцій, придніпрянської церкви.

Джерела

1. Архитектурное наследство. – № 27. – 1979. – С. 98.
2. Галичанинъ. – 11(24) вересня 1912 року.
3. Гоберман Д.Н. По Гуцульщине. – Ленинград, 1979. – С. 131-138.
4. Драган М. Українські дерев'яні церкви. Частина I. – Львів, 1937. – 128 с.
5. Клапчук В.М., Клапчук М.М. Делятинщина: історико-географічне дослідження. – Делятин:Фоліант, 2007. – 584 с.
6. Логвин Г. Украинские Карпаты. – Москва, 1973. – 189 с.
7. Могытыч И.Р. Крещатые церкви Гуцульщины/Архитектурное наследство. – 1979. – № 27. – С. 97-107.
8. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархіи Станиславовской на рокъ Божій 1889. – С. 169-172.
9. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархіи Станиславовской на рокъ Божій 1912. – С. 149-151, 154-155, 157.

10. Шематизм всего кліра греко-католицької єпархії Станиславівської на рік Божий 1932. – С. 101-102, 104-105.
11. Щурат В. В Ямнім. – Збірник «На тримбіті». – Львів, 1904.
12. Kurjer Stanislawowski z dnia 17 listopada 1909 roku.
13. Kurjer Stanislawowski z dnia 4 czerwca 1911 roku.
14. Loziński W. Prawem i lewem. – Wyd. VI. – Tom II. – Kraków, 1960. – S. 92.
15. Moklowsky K. i T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – 1912. Tom VIII. – S. 199-228.
16. Schematismus universi cleri Archidioeceseos ritu graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini. – 1839. – Pag. 82.
17. Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro anno Domini. – 1877. – Pag. 168, 186.
18. Schematismus universi cleri Archidioeceseos ritu graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini. – 1887. – P. 134-144.
19. Spiss T. Wykaz drewnianych kościołów s cerkwi w Galicyi. – Lwów, 1912. – S. 46.
20. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Tom VIII. – 1912. – S. 205.
21. Źródła dziejowe. Lwów, 1902. – Tom XVIII. – Cześć 1. – S. 104.
22. Библиотека Львівського державного музею українського мистецтва (далі – Библиотека ЛДМУМ). – Том 14. – С. 151, 157, 161, 162, 164.
23. Библиотека ЛДМУМ. – Том 16. – С. 440-446.
24. Домашній архів Клапчуків (надалі – ДАК). – Фонд 3. – Опис 1. – Справа 2. – Лист 10.
25. ДАК. – Фонд 4. – Опис 4. – Справа 8.
26. ДАК. – Фонд 4. – Опис 4. – Справа 9. – Лист 36.
27. ДАК. – Фонд 5. – Опис 2. – Справа 2 (Щоденник Л.Триняка з 1933 року).
28. ДАК. – Фонд 6. – Опис 4. – Справа 6.
29. ДАК. – Фонд 8. – Опис 2. – Справа 5.
30. ДАК. – Фонд 9. – Опис 4. – Справа 1.
31. ДАК. – Фонд 9. – Опис 5. – Справа 2.
32. ДАК. – Фонд 9. – Опис 5. – Справа 4 (Фото маляра під церквою в Ямній).
33. ДАК. – Фонд 11. – Опис 9. – Справа 7. – Лист 16.
34. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Фонд 5. – Опис 1. – Справа 59. – Листи 388-398.
35. ЦДІАЛ. – Фонд 5. – Опис 1. – Справа 142. – Листи 206-211.
36. ЦДІАЛ. – Фонд 5. – Опис 1. – Справа 171. – Листи 1546-1550.
37. ЦДІАЛ. – Фонд 5. – Опис 1. – Справа 197. – Листи 2028-2035.
38. ЦДІАЛ. – Фонд 19. – Опис VI. – Справа 64. – Лист 36.
39. ЦДІАЛ. – Фонд 19. – Опис VI. – Справа 66. – Лист 37.
40. ЦДІАЛ. – Фонд 19. – Опис VI. – Справа 81. – Лист 22.
41. ЦДІАЛ. – Фонд 20. – Опис VI. – Справа 133. – Лист 43-45.
42. ЦДІАЛ. – Фонд 159. – Опис 9. – Справа 2231. – Лист 4.
43. ЦДІАЛ. – Фонд 159. – Опис 9. – Справа 2275. – Лист 6.
44. ЦДІАЛ. – Фонд 159. – Опис 9. – Справа 2285. – Лист 7.
45. ЦДІАЛ. – Фонд 159. – Опис 9. – Справа 2296. – Лист 11.
46. ЦДІАЛ. – Фонд 159. – Опис 9. – Справа 2350. – Лист 8.
47. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5797.
48. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5804. – Лист 132.
49. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5833. – Лист 155.
50. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5923. – Лист 184.

51. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5991. – Лист 20.
52. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 2. – Справа 137. – Лист 107.
53. ЦДІАЛ. – Фонд 186. – Опис 11. – Справа 137. – Лист 19.

Клапчук Володимир Михайлович, кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Інституту туризму і менеджменту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Тел. моб. 80509669229.

78442, Івано-Франківська область, Надвірнянський район, смт.Делятин, вул. Б.Хмельницького, 9

Важливим пунктом у розв'язанні питання часу виникнення та розвитку хрещатого типу церков на Гуцульщині є з'ясування географії його поширення. За дослідженнями Мокловських [Moklowsky K. i T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – 1912. Tom VIII. – S. 199-228.] уклад церков у вигляді грецького хреста масово з'явився лише на Гуцульщині. Цієї ж думки і В. Січинський, за яким «найбільше хрещатих п'ятизрубних церков було на Гуцульщині» [Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т.1. Архітектура. – С. 105.]. Географією розповсюдження «хрестової форми плану в дереві» за М. Драганом є Гуцульщина та Наддніпрянщина [Драган М. Українські дерев'яні церкви: В 2 Ч. – Львів, 1937. – Ч. 1. – С. 60.]. Більша географія застосування хрещатих церков у І. Могитича. За ним «на Україні хрещаті дерев'яні церкви будували на сусідньому з Гуцульщиною Покутті, Подніпров'ї та Слобожанщині» [Могитич І. Громадські споруди // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К., 1987. – С. 207.], «а на Львівщині вони зустрічаються лише в кількох місцях» [Могитич І. Хрещаті церкви Гуцульщини//Архитектурное наследство. – 1979. – № 27. – С. 97.]. З географії розповсюдження хрещатого типу церков, яку встановили дослідники, бачимо, що гуцульський тип церков є на оазисній території, довкола якої будували зовсім інші типи церков і що це є локальним явищем в сакральному будівництві. Виникає питання, чи в дійсності хрещатий тип церков був обмежений певною територією і що спричинило тут розвиток цього типу і не давало виникнути йому в інших місцевостях.

Аналіз візитацій за 1701 рік показав, що в межах Гуцульщини в XVII ст. існувало близько 40 дерев'яних церков, які відносились до 4 деканатів, зокрема таких, як Жуківський – Делятин, Дора, Ямна, Микуличин, Білі Ослави (Успенія Пресвятої Богородиці; Дмитра), Чорні Ослави, Чорний Потік, Рунгури, Слобода Рунгурська, Лоева, Добротів; Косівський – Бервінкова, Білоберізка, Довгополе, Ясенів Горішній, Косів (Параскеви, Різдва Христового), Косів Старий, Кути, Розтоки, Тюдів; Коломийський – Березів Нижній, Березів Вишній, Баня-Березів, Брустурів, Космач, Микитинці, Пістинь (Благовіщення, Успенія Пресвятої Богородиці), Річка, Шешори, Текуча, Уторопи; Отинський – Битків, Стримба, Пасічна, Зелена; Богородчанський – Манява, Кричка, Молотків. На сьогодні відомо, що хрещаті церкви були лише в Пістині (1600 р.), та в Манявському скиті (1681 р., перевезена у Надвірну, не збереглася) [Могитич І. Громадські споруди ... – С. 210]. Більшість нам відомих хрещатих церков відноситься до XVIII ст. На Гуцульщині в цей період будуються церкви в с. Космач, 1718 р. [Могитич І. Громадські споруди. – С. 210]²⁷, с. Кремінці (Татарів), церква св. Дмитра, XVIII ст. [Могитич І. Громадські споруди. – С. 210]²⁹, с. Сгодна, XVIII ст. [Могитич І. Громадські споруди. – С. 212]¹⁰, с. Лоева, XVIII ст. [Могитич І. Громадські споруди. – С. 209]³¹, с. Підзахаричі, XVIII ст. [Драган М. Українські дерев'яні... – Ч. 1. – С. 106]¹², с. Білі Ослави — церква Непорочного зачаття Пр. Богородиці, 1746 р. [Драган М. Українські дерев'яні... – Ч. 1. – С. 104]¹⁴, смт Ворохта, XVIII ст. (перевезена у 1780 р. с. Яблуниця Надвірнянського р-ну) [Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. –Т. 4,– С. 217.]³⁵, смт Ділятин, 1790 (перевезена у 1790 р. з урочища Луги XVIII ст.) [Драган М. Українські дерев'яні... – Ч. 1. – С. 61, 104. – Ч. 2. – рис. 105]³⁶, с. Іспас, перед 1745 р. [Драган М. Українські дерев'яні... – Ч. 1. – С. 107]³⁷, с. Арджел (Румунія), 1784-1787 рр. [Слободян В. Церкви українців Румунії. – Львів, 1994. – С. 34, 35]³⁸.

Географія хрещатих церков ХУІІ-ХУІІІ ст. не замикається на Гуцульщині, сусідньому з нею Покутті, Подніпров'ю та Слобожанщині, як до цього стверджувала більшість вчених [Драган М. Українські дерев'яні... – Ч. 1. – С. 60; Могитич І. Громадські споруди. – С. 207.]⁶³. Географія використання хрещатого типу церков, ровесників будівництва на Гуцульщині XVIII ст. з часів дослідження К. Мокловських, весь час розширюється. Аналіз

часу будівництва хрещатих церков показав, що більшість відомих нам об'єктів будується в проміжку часу 1710-1785 рр. Все це вказує на те, що хрещатий тип церков у ХУН-ХУІІІ ст. не був локальним явищем, пов'язаним з окремими територіями, він був пов'язаний з певними внутрішніми силами України, які стимулювали його будівництво, тому не можна розглядати його як явище Гуцульщини чи Слобожанщини. Тут варто підкреслити, що на Гуцульщині в той час існували й інші типи церков. Особливо хочемо підкреслити, що на буковинській, угорській, українській закарпатській частині Гуцульщини, як і на галицькій, ми маємо багато інших типів церков, про які ми ніколи не згадуємо, коли пишемо про гуцульське сакральне будівництво. На закарпатській частині ми маємо середньогуцульський хрещатий тип церков, а на буковинській - специфічний тип тридільних церков. Це особлива тема, і вона варта свого дослідження, тому що не можна ототожнювати гуцульське сакральне будівництво лише з хрещатим типом церков, забуваючи, що ця територія виплекала й інші типи церков [Тарас Я. – с. 478].

Монастирі у першій половині ХVІІІ століття стають тою силою, яка продовжує та підтримує будівництво хрещатих дерев'яних церков. Найдавніші хрещаті церкви будувалися в монастирях (Успенська церква, перша половина ХVІІІ ст., с. Пістинь; Воздвиженська церква, 1681 р. м. Надвірна (перенесена з Манявського скиту); церква в с. Іспас, перед 1745 р., Коломийського р-ну [Драган М. Українські деревляні... – Ч. 1. – С. 63, 102, 104. 107]⁹⁰, церква в с. Товмачик, ХVІІІ ст., Коломийського р-ну [Б'єлоус Ф. Церкви рускія в Галиціи и на Буковини. – Коломья, 1877. – С. 100]⁹¹).

У зв'язку зі збільшенням кількості населення зводились нові храми. Залежність між кількістю населення та типом церкви продиктувала насамперед зведення хрещатих типів церков у містах і містечках – однієї або декількох. В цей період поряд з існуючими будуються хрещаті церкви в Делятині (1785 р.), Пістині (перша половина ХVІІІ ст.). Через те, що в Прикарпатті містечка та міста формуються у ХVІІ-ХVІІІ ст., то будівництво хрещатих церков насамперед було пов'язане з цією територією. Збільшення населення у ХVІІІ ст. вздовж основної комунікації Станиславів-Ясиня-Бичків призводить до того, що в передгірській та в гірській частинах з'являються хрещаті церкви (Лоева, ХVІІІ ст.; Ясиня, ХVІІІ ст.; Татарів, ХVІІІ ст.; Лазещина, 1780 р.) [Тарас Я. – с. 488].

Це був перший етап будівництва хрещатих церков на Гуцульщині, початок перенесення їх спорудження з Прикарпаття в гірську частину. Збудовані церкви в цей час стають взірцями для майбутнього розповсюдження та збереження цього типу.

Досить довгий час стримувало появу хрещатих церков у Карпатах те, що вони були мало заселені, та те, що села були малі за кількістю населення. Цілком об'єктивно хрещаті церкви масовіше з'являються на Гуцульщині в ХІХ ст., для них лише в цей період були підготовані умови для широкого будівництва.

Чим швидше зростала кількість населення в селі, тим раніше в ньому з'являлася церква. Впливало на будівництво церков також розміщення населених пунктів стосовно основних транспортних комунікацій і центрів торгівлі та промислів. Так, будівництво хрещатої церкви в селах Бервінкова (1867 рік – 200-245 чол.) та Довгополе (1872 р. – 294 чол.) було викликано їх розташуванням вздовж важливих транспортних шляхів та по сусідству з існуючими церквами у більших селах та містечках (Старі Кути, 1868 р.; Білоберезка, 1849 р.; Малий Рожин, 1860 р.). У спорудженні хрещатих церков в ХІХ ст. на Гуцульщині можна побачити ланцюгову реакцію. Так, початок будівництва церков у селах Вербовець (1850 рік) та Рожнів (1851 – церква Преображення Господнього) спровокував спорудження нових церков у Пістині (1858), Микитинцях (1859), Малому Рожині (1860), Городі (1866), Соколівці (1866), Старих Кутах (1868) та Рожневі (1868 – церква Різдва Пресвятої Богородиці).

Велику роль в будівництві ХІХ ст. відіграли взірці хрещатих церков, які з'явилися в ХVІІІ ст. і які були в місцевих умовах канонізовані. Для Гуцульщини ХІХ століття було

пов'язане з масштабним будівництвом хрещатого типу церков, що призвело до появи гуцульської школи будівництва, яка почала розповсюджувати цей тип на сусідніх територіях. Тому цілком об'єктивно хрещатий тип церкви поза межами Гуцульщини слід розглядати як явище єдиного походження [тарас Я. – с. 492].

В кінці XIX до 30-х рр. XX ст. розміри хрещатих церков збільшуються як за рахунок нави, так і рамен. На існування залежності між функціональною необхідністю мати сакральний простір певного розміру та типом церкви вказує те, що рамена в хрещатих церквах давали можливість збільшувати площу церкви, тим самим краще відповідали потребам, які виникали зі зміною кількості мешканців у певному пункті. Для збільшення площі під час будівництва видовжували рамена (Пістинь, перша половина XVIII ст.; Надвірна, 1681 рік (не збереглася), Космач, 1778, Криворівня, 1818). Це робилось також і під час перебудов. Прикладом є перебудова Благовіщенської церкви (1587 рік) у Коломиї, де у 1845 році були значно видовжені бокові рамена [**Могитич І. Громадські споруди. – С. 209**]. Функціональна необхідність зумовила заміну меншої хрещатої церкви на більшу. Мала вмістимість Парасківської церкви в Космач, яка була збудована в 1718 р., призвела до того, що в 1905 р. в цьому селі збудували ще церкву св. Ап. Петра і Павла [тарас Я. – с. 492].

Існує ще більша залежність між кількістю верхів над зрубними клітями та величиною населеного пункту. Церква з п'ятьма верхами – явище на Гуцульщині та Покутті пізнє (Успенська церква в с. Нижнє (1864) та Різдва Пр. Богородиці в с. Рожнів (1868)) [тарас. – 494].

Немаловажне значення у формуванні хрещатого типу церков мала техніка будівництва в дереві. Припускається, що для хрещатих дерев'яних церков прототипами були муровані. З самого початку дерев'яні хрещаті церкви повторювали конструктивні схеми мурованих – мали стовпи в середині нави. Вони, як і муровані, були одноверхими, з укороченими раменами. Мурована хрещата церква, перенесена в дерево в регіонах, де будівництво велось на основі кліті, вступає у змагання з місцевою будівельною школою. Дерев'яні конструктивні схеми формування просторів з клітей перемагають муровані, які базуються на основі застосування колон, стін та куполів. Ця перемога призводить спочатку до відмирання стовпів всередині храму, застосування нової конструктивної схеми організації планів та верхів. Перемога дерева над муром настільки вражаюча, що навіть одноверхі церкви одержують квадратні зрубні рамена, в яких немає необхідності. За силою інерції від прямокутних рамен в них залишаються причілкові двосхилі дахи, під якими сховані склепіння, рідше – плескаті перекриття. Свідченням цього є всім відомі на Гуцульщині церкви, складені з самих лише п'яти квадратів (церква в Делятині, 1785 р., Ясінях, 1824; Рожневі, 1867; Тростянці, 1895, Трійці, 1863). Основна перемога квадратної кліті в хрещатому типі церков над мурованими прямокутними в плані просторами полягає в тому, що вона відкрила можливість створити багатoverхі церкви: три-, п'яти-, семи-, дев'ятиверхі, збільшила кількість планових рішень проти мурованого будівництва. Дерево упродовж віків відкоректувало можливі варіанти хрещатих церков в цьому матеріалі. Існують два типи хрещатого плану на основі зрубу: перший базується на додаванні до центрального квадратного зрубу по сторонах світу з чотирьох сторін менших квадратів або прямокутників; другий – на додаванні до центрального квадратного зрубу чотирьох рівних з ним квадратів або прямокутників. В основі цієї композиції лежить грецький хрест, складений з п'яти квадратів чи прямокутників. Ці два типи створення планових структур, завдяки варіаціям, тобто трансформації бічних квадратів у прямокутники або наданням їм гранчастості шляхом зміни лише одного, двох, трьох або чотирьох рамен та добудови просторів між раменами давали можливість отримати 80 планувальних рішень хрещатих церков [тарас. – с. 496].

І перший, і другий типи хрещатих церков відповідають особливостям складання

просторів з вінців та клітей шляхом їх додавання по сторонах світу. Планувальні рішення хрещатих церков за принципом компоновання планових просторів довкола середнього квадрата були систематизовані для України М. Драганом [Драган М. Українські деревляні... – Ч. 1. – С. 59-65], а для Українських Карпат – за принципом «пропорційності побудови плану, який простежується в архітектурі церков XVI-XIX і до початку XX ст.» І. Могитичем [Могитич І. Громадські споруди. – С. 207-216; Могытыч И. Хрещатые церкви... – С. 97-105].

Найдавніші плани створені на основі додавання до центрального квадрата вкорочених бокових рамен (Коломия, 1587 рік; Татарів, XVIII ст.; Яблунів, XVIII ст.). Цей тип плану несе в собі сліди плану мурованої церкви. Пізніше хрещатий план розвивається шляхом видовження чотирьох або двох рамен до квадрата, що було пов'язане з утилітарними вимогами. З видовженим бабинцем та короткими раменами будуються церкви в селах Пістинь, перша половина ХУІІІ ст.; Манява, 1681 р.; Криворівня, 1818 р., а з видовженим бабинцем і вівтарем та короткими боковими раменами – в Микуличині, 1868 р. та Космачі, 1718 рік. Утилітарні вимоги міст сприяли створенню плану на основі додавання до центрального бокових квадратів – Делятин, 1785 р. Існування паралельно з планом з укороченими раменами плану з п'ятьма квадратами вказує на те, що основа для виникнення п'ятиверхих церков була підготована досить давно, якщо зважати, що для формування цього явища потрібні століття, то поява його також відноситься до княжих часів.

В еволюційному процесі відбору планувальних схем на Гуцульщині перевага була віддана церквам, план яких базувався на додаванні до центрального квадрата чотирьох рівних квадратів або вкорочених прямокутників – Ворохта, XIX ст. Цей тип плану краще відповідав конструктивному в'язанню дерева в кутах та організації просторів на основі кліті. Зміни, які проходили в побудові плану хрещатих церков були несуттєвими, тому що не вносили особливих принципів змін у відібрану композицію плану, яка генетично була визначена для свого середовища з властивостей матеріалу. Еволюція планів по горизонталі не була обмежена за існуючої схеми організації просторів східної церкви. Генетично хрещаті типи планів себе не вичерпали. Отже, протягом ХУІІ-ХХ ст. сакральне дерев'яне будівництво Гуцульщини не змінило встановлених принципів організації плану, тобто його хрещатість. Хрестовий тип плану успадкував гранчастість вівтаря раніше від мурованого будівництва, бароко лише доповнило гранчастість в інших раменах плану. Якщо порівняти з планом, то верхи хрещатих церков пройшли довший шлях у своєму розвитку. Об'ємне вирішення хрестових церков може бути одноверхим, триверхим, п'ятиверхим. Більшість церков на Гуцульщині є одноверхою [тарас, с. 498-500].

Об'ємне вирішення одноверхих церков базується на тому, що на перехреснім квадраті ставиться восьмибічник (підбанник), а всі чотири рамена найчастіше прикриті двосхилими дахами. Конструктивно підбанник може бути встановлений на зрубі стін (Ясіня – Плитовате, поч. XVIII ст.) або поставленим на квадратову підбудову понад бічними зрубами. Спочатку підбанник закінчувався стіжком (Татарів, XVIII ст.), пізніше його замінили шоломом, а ще пізніше, під впливом бароко, на підбанник поставили купол. Форма стіжкового завершення є досить старою. Розвиток просторових вирішень далі пішов шляхом комбінації чотирибічних і восьмибічних форм заломів. Першою комбінацією верху є встановлення на чотирибічний залом восьмибічного – Ворохта, XIX ст. Більш розвиненою є комбінація встановлення на один чотирибічник двох восьмибічників – Микуличин, 1868 рік. На жаль, подальший розвиток верху шляхом множення заломів не пішов з тієї ж причини, що й в одноверхих тридільних церквах. Наступною ланкою в розвитку об'ємного вирішення хрещатих церков є викінчення їх трьома верхами. З'явився цей тип завдяки додавання бокових рамен із півдня та півночі до триверхої української тридільної церкви. Характерний він лише для Гуцульщини, часто не

має виразного хрещатого плану. Композиційно верхи розміщуються по осі схід-захід. Бокові північне та південне рамена перекриті двосхилими дахами з причілками або трисхилими. Комбінації членування верху по вертикалі майже такі ж, як і в одноверхих. Та варіантів комбінацій верхів є небагато: від одного восьмибічника (Підзахаричі, XVIII ст.) до верху, де на одному чотирибічнику посаджений один восьмибічник (Яворів, 1865) [тарас, с. 502].

Особливе місце в об'ємному вирішенні займають п'ятиверхі церкви. Цей тип є маловживаним на Гуцульщині, хоча його різні варіанти викінчення верхів можна тут віднайти. В основному це церкви з восьмибічними залами; з одним на бічних верхах і двома – над середнім, або двома – над всіма верхами. У цих церквах верхи можуть формуватись і на основі комбінованих заломів, і одним чотирибічним та одним восьмибічним – над середнім верхом і ще одним восьмибічником над бічними верхами – Рожнів, 1867-1868. Є ще складніші комбінації, але їх кількість невелика проти того, що в процесі сколюції дала триверха тридільна церква. В основному п'ятиверхі церкви споруджувались у містах [тарас, с. 502].

Незважаючи на те, що хрещаті церкви є похідними від мурованого будівництва, у зовнішньому вигляді всі вони мають деякі спільні прикмети з іншими типами дерев'яних церков, тому все українське дерев'яне будівництво утворює одну цілісність, яка опирається на спільну техніку та спосіб виведення стін і дахового покриття, забезпечення стін тощо. Трансформація муру в дерево у хрещатому типі церков не пішла далеко, щоб змінити суть української сакральної споруди. Найчастіше вживаною формою верху хрещатої церкви є восьмибічник або комбінована з чотирибічника і восьмибічника. Хрещатий тип церкви у своєму розвитку виявляє стійкість та опірність новим архітектурним формам. Багатовікові традиції щодо прямокутних форм у плані та у верхах часто перемагали восьмикутні. Попри те, що хрещата церква на Гуцульщині та поза її межами мала велику можливість розвитку, передусім, існував взірець триверхих церков, вона дала малу кількість об'ємних вирішень, тому що в її генетичному розвитку лежала не місцева випрацьована та використовувана віками форма і композиція, а принесена ззовні з мурованого будівництва.

Будівництво хрещатих церков з самого початку й упродовж віків було пов'язане з містами, містечками, монастирями та силами, які його впроваджували, підтримували та відроджували на основі стилістичних вимог.

Хрещата церква в українському житті була поза межами політичних кордонів, які розділили Україну в той час і що це явище має давнє загальнонаціональне коріння. Дерев'яний хрещатий тип на Гуцульщині – це витвір народної творчості, який зріс на основі співдіяння різних впливів і в своїй основі не є локальним явищем, а має стару нерозірвану традицію, відголоси якої тягнуться вглиб віків. Прийшов цей тип церкви безпосередньо на Гуцульщину у XVIII ст. з Прикарпаття, де в княжі часи у містах і містечках та в монастирях був створений хрещатий тип церков у дереві. Його появи сприяли особливі форми розселення на Гуцульщині, наявність поселень безсистемної форми: безсистемно розсіяної та безсистемно скупченої [Сілецький Р. Сільські поселення та садиби в Українських Карпатах XIX – початку XX ст. – К., 1994. – С. 38-53], які є більшими за кількістю населення, ніж на Бойківщині чи Лемківщині, та вимоги до церкви ХУІІ-ХУІІІ ст. виконувати роль оборонної споруди, де могло сховатись населення села [Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Трускавця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1995. – Вип. 1. – С. 3], на Гуцульщині хрещатий тип церков має найдовшу і нерозірвану тяглість традиції, що дала йому вижити на відміну від інших територій України. Зародившись, як було сказано вище, в надрах княжої держави як взірець мурованої східно-візантійської школи будівництва, він увесь час був підтримуваний вище переліченими силами, а також регіональними.

Література

1. Драган М. Українські дерев'яні церкви: В 2 Ч. – Львів, 1937. – Ч. 1. – С. 59-107; Ч. 2. – рис. 105.
2. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Трускавця//Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1995. – Вип. 1. – С. 3.
3. Могитич І. Громадські споруди//Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К., 1987. – С. 207-216.
4. Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины//Архитектурное наследство. – 1979. – № 27. – С. 97-105.
5. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. –Т. 4,– С. 217.
6. Сілецький Р. Сільські поселення та садиби в Українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1994. – С. 38-53.
7. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. Архітектура. – С. 105.
8. Слободян В. Церкви українців Румунії. – Львів, 1994. – С. 34, 35.
9. Moklowsky K. i T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – 1912. Tom VIII. – S. 199-228.
10. Тарас Я. Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині//Історія Гуцульщини. – Т. IV. – Львів:Логос, 1999. – С. 472-509.
11. Бјлоус Ф. Церкви рускія в Галиціи и на Буковинѣ. – Коломыя, 1877. – С. 100.